

ДО ЮВІЛЕЙНИХ ДАТ: Ф.М. ДОСТОЄВСЬКИЙ (1821 – 1881)

УДК 821.161.1 „XIX”

Олена Бистрова

МІСТИЧНА СКЛАДОВА ПОЕТИКИ ТВОРІВ Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО

Розглядається одна зі складових поетики Ф. Достоевського: особливості формування містичного в художніх творах. Містичність, а отже, таїна, загадковість, аналізуються в романах „Злочин і кара“, „Брати Карамазови“, повісті „Неточка Незванова“.

Ключові слова: Достоевський, містичність, загадковість, таїна, поетика, теодицея.

У першій половині XIX ст. поширюються романтичні ідеї, а романтики часто свідомо шукають натхнення в містичній літературі. Дослідник Д. Чижевський вважає, що містичне в Достоевського базується лише на одному пункті: „ця близькість... пов'язана з поглядами Достоевського на сутність душі і душевного життя. Етична проблематика розвивається в нього не в одній лише площині емпіричної даності психічного, а в складній системі „багатоповерхової“, багатопланової психіки; парадокси, суперечності і конфлікти, не розв'язані в емпіричній площині, вирішуються на висотах і глибинах загадкових, таємничих, але суттєвіших, ніж поверхня емпіричного даного” [5, с. 359]. Реалістом у вищому сенсі Достоевський був тоді, коли зображав „усі глибини душі людської” [2, т. 27, с. 65]. Містичність була однією з важливих складових авторської манери Достоевського. Містичність, а відтак таїна, загадковість у поетиці Достоевського завжди приваблювали багатьох дослідників. *Загадковість* для Достоевського – неодмінний атрибут існування людини. Ситуація *загадковості* виникає щохвилини – за кожним поворотом сюжету. Ореолом *загадковості* оповиті герої Боренька та Левенька з „Принижених та зганьблених”, Іван Карамазов, Степан Верховенський та Ставрогін із „Бісів” й ін. Містичне пульсувало в його романах („Двійник”, „Брати Карамазови”). Ірраціональне втілюється у Достоевського через розвиток релігійно-філософської проблематики.

Д. Чижевський у статті „Сведенборг у слов'ян” пише про містичний вплив шведського духовидця на деяких письменників, в тому числі й на Ф. Достоевського. Слов'янська духовна історія певним чином увібрала в себе суто теологічні поривання Сведенборга [5, с. 235–236]. Знайомство зі Сведенборгом, вважає Д. Чижевський, засвідчує і роман „Брати Карамазови”, особливо розділ „Про пекло та

пекельний вогонь, містичний погляд”. З містичними міркуваннями цього розділу можна порівняти уривки зі Сведенборга, що зображають пекельний вогонь як різновид небесного вогню, який перетворюється на пекельний у тих, „які його сприймають” або взагалі тлумачать цей вогонь як „любов до себе і до світу”, навіть як „жадобу”, і говорять про грішників, які відвертаються від Бога, ненавидять його чи й „палають бажанням його вбити” [5, с. 235–236].

Свою статтю „Сведенборг у слов’ян” Д. Чижевський завершує саме роздумами про Ф. Достоєвського, його хвилювало питання про близькість Ф. Достоєвського до окультизму і всього, що він об’єднував у символі „містичне”: „В одній дискусії було висловлено думку про те, що, можливо, уявлення Свидригайлова („вина і гріх”) про „вічність” („майбутнє життя” як „ванну кімнату, що повна павуків”), також пов’язане з картинами пекла, що їх намалював Сведенборг. Але нам не відомо, чи вже тоді (1866) Ф. Достоєвський знав про Сведенборга. Подібність їхніх уявлень може бути тут і випадковою” [5, с. 245].

Містичне тло „Братів Карамазових” – очевидне. Виразним супутником містичного стає й епілепсія. Під час нападу хворий прозріває інші світи, бачить те, що в здоровому стані для нього ніби і не існує. Містичне огортає насамперед Смердякова (ймовірного сина старого Карамазова) і середульшого сина Івана, хоча відлунює і в ситуаціях, не пов’язаних із цими персонажами. З євангельським христоцентризмом асоціюється містичне в духовному житті Івана Карамазова, в його намаганнях вирішувати так звані „прокляті питання”, що призводить до „метафізичного бунту” цього персонажа [4, с. 89–90]. Галюцинації – не лише прикмета двійництва, але й прояв містичного. *Диво* може сприйматися як звичайна буденність. Наприклад, одкровення Ферапонта. Він бачить бісів, які його бояться, постійно спілкується зі Святим Духом, який являється йому у вигляді різних птахів [2, т. 6, с. 153–154].

У „Братах Карамазових” є дві проблеми, які мають дотичність до містичного, це – проблема теодицеї та проблема „незасудження”. На цих питаннях наголошує і Д. Чижевський у статті „Шиллер і „Брати Карамазови”.

Теодицея як оправдання Бога стоїть на межі містичного. Це стверджує в афористичній формі і Д. Чижевський: „Людина стоїть перед вибором – вона мусить зважитися на одне з двох – вибрати „свободу” чи „хліб”, „вогонь з небес” чи „манну” [5, с. 311]. Свого апогею ідея містичного сягає в „Легенді про Великого інквізитора”. „Легенда про Великого інквізитора” – це не лише реалізація думок Івана Карамазова, а й відповідь на проблеми, які Д. Чижевським вважав головними в романі, які набирають статусу проблем, – це художнє втілення *теодицеї* та *незасудження*.

Таїна в романі оповила все, що дотичне до сакральних мотивів. Альошу насамперед хвилює таїна пророцтва о. Зосими. І той йому відповідає: „Не цікався” [2, т. 6, с. 259]. У цій коротенькій відповіді глибокий сенс: треба вірити, а не цікавитися. Пришестя Христа в Іспанію після страти майже сотні єретиків не залишилось непоміченим.

Його всі впізнали, вимагали дива, і Він його чинив. Проте інквізиторам це не до вподоби. Після довгої бесіди з ув'язненим пришельцем Інквізитор прирікає його до страти, але милує. „Иди і не приходи більше... не приходи ніколи, ніколи!” [2, т. 6, с. 239]. Теодицея від Івана – засудження Бога, неприйняття милосердя во ім'я жорстокості і знищення свободи.

В архітектоніку роману „Брати Карамазови” як вставні новели включено „Легенда про Великого інквізитора”, розповіді старця Зосими, які записував Альоша. Вони мають самодостатню цінність і могли б розглядатися осібно як окремі художні твори. Проте гострий інтригуючий сюжет, сакральне підґрунтя, народження концептуальних думок, імагологічних образів, дотичних до теодицеї та незасудження, прямо стосуються „материкового” роману. Емінантний розгляд означав би знищення кровоносної системи всеохопного значення. В галузі двох визначених Д. Чижевським основних проблем роману – теодицеї та незасудження – вибудовується чітка схема: не согрішивши, людина не покається (бо не пробудиться совість), а як покається, то й врятується. Спасеться за законом незасудження. Ф. Достоевський вважав, що страждання і несправедливість у світі – обов'язкові для духу і душевного очищення. Це й приклад Родіона Раскольника, це й доля „Таємничого відвідувача” з оповіді Зосими. Мораль така: „не можна стати добрим, якщо не був поганим”. А совість – це дотик Бога до душі смертного. Знав такий дотик і Ставрогін, не витримав його і наложив на себе руки.

У романі „Злочин і кара”, нагнітаючи відчуття невідворотності того, що мало статися, письменник уводить у перебіг подій, що передували здійсненню плану, елемент містики, фатуму. Насамперед це зустріч із молодшою сестрою лихварки Лізаветою і випадково почута розмова про те, що завтра її не буде вдома. Героєм це сприймається як поштовх долі, як щось фатальне, чого оминати вже не можна. І він відчуває себе, ніби приреченим до страти: „...усім єством він відчув, що нема більше у нього ні свободи розуму, ні волі, і що все раптом вирішилось остаточно” [2, т. 6, с. 52].

Містика є і в тому, що Родіон чомусь пішов додому Сінною вулицею, якою не повертався ніколи, бо це був значний зайвий „крюк”. Але ж він пішов. Тут Родіон і зустрів, і почув, і довідався, і – вирішив. Про містичні мотиви у творчості Достоевського писав і Д. Чижевський. Учений згадує розділ із „Братів Карамазових” „Про пекло та пекельний вогонь, містичний погляд”, де грішники „вічно горітимуть у вогні свого гніву, прагнучи смерті і небуття. Але смерті не буде...”

Містика, магія, окультні науки, чаклунство – все це вабило Чижевського, і їх вияви він знаходив саме у Достоевського, хоча корені містики вбачав у давній типології „російської містичної традиції” [5, с. 235]. *Містичний* елемент мав виправдати плани Родіона і ствердити їхню незворотність. До *містичного* у світосприйнятті героя тепер додається ще й його забобонність: „Раскольников останнім часом став забобонним... У всьому цьому ділі він завжди потім схильний був

бачити певну дивовижність, *таємничість*, ніби присутність якихось особливих впливів та збігів” [2, т. 6, с. 52]. Усі ці риси формують *двійництво* героя і, навпаки, *двійництво* (спершу, можливо, лише нахил до нього) випромінює містичні прояви.

Прояви містичного та таїни можна відмітити і в творі „Неточка Незванова”. Саме з появою пасербиці князя Олександри Михайлівни потужно входить у розвиток сюжету тема *таїни*. *Таїна* стосується сімейного життя, стосунків між чоловіком та жінкою, коли за зовнішнім благополуччям приховується щось незрозуміле. Тяжке дитинство Неточки виробило у ній ранню спостережливість, аналітичні здібності. Цікаво, що ці здібності дівчина скеровує і на власний духовний світ, на тривоги свого маленького серця.

Великий вплив на духовний світ героїні мали книжки, які вона спершу читала таємно. Взагалі мотив *таїни* набирає обертів, розгалужень. Це вже не лише стосунки між подружжям, таємничість виникає на кожному кроці, це загадковість вчинків, слів, натяків. Раптом з’ясувалось, що у Неточки гарний голос, це всі підтвердили, прийшли до висновку, що їй треба вчитися музики. Шістнадцять років – вік граничний для молоді дівчини. Починаються дивні пригоди як наслідок певного душевного зламу. *Душа* перетворюється на самостійну діючу еманацию. Достоевський тут зупиняє нашу увагу на описі змін духовного характеру. З’являється розлога картина типологічного характеру (в повісті їх дуже мало, письменник уникає типового, надаючи перевагу винятковому, неповторному). Але тут він повертається до одного з улюблених своїх прийомів надання типовості одиничному, рідкісному: „Бувають такі хвилини, коли всі розумові та душевні сили, болісно напружуючись, ніби раптом спалахують яскравим полум’ям свідомості, і в цю мить щось пророче сниться схвильованій душі, яка ніби томиться від передчуття майбутнього, передбачає його. І так хочеться жити, так проситься жити все ваше єство, і, палаючи найгарячішою і сліпою надією, серце ніби викликає будучину, з усією її таїною, з усім незнанням, хоча б з бурями, грозами, але тільки б із життям. Моя хвилина була саме такою” [2, т. 2, с. 239].

Наслідки такого типологізму *хвилини* не забарились. Розкриваючи книгу (Достоевський навіть вказує, що це роман Вальтера Скотта „Сен-Ронанські води”), Неточка побачила у книзі чийсь лист, старий, потертий, ніби його часто читали. І ось настає декодування *таїни*! Лист – це ще один поштовх до змін у житті героїні.

У варіантному фрагменті цей лист знайшов Окров. Він був зворушений до глибини душі: „Той, що писав, ніби стояв перед ним, він розумів його як самого себе. Хто ж він? де він? Окров хотів би обійняти його тепер як брата свого, тому що з душі його пролилися сльози братської любові, коли він прочитав цю сповідь невиразної муки, сповідь, яку написано так дивно на чужі очі, навіть більш ніж дивно. Як розумів наш мрійник того, що писав!” [2, т. 5, с. 411–412]. Цей фрагмент міг би бути поштовхом до цілком іншого розвитку

сюжетної лінії, випадала б страшна сцена допиту Неточки Петром Олександровичем.

Романи Ф. Достоевського тяжіють до давніх міфів і мають біблійно-євангельські витоки. Ф. Ніцше стверджував, що в Євангеліях постає „фізіологічний тип” із романів Ф. Достоевського. Тема злочину та кари в Достоевського живиться основними мотивами євангельських легенд. Тому романи Ф. Достоевського набувають характеру художніх проповідей, а сам автор стає провісником, життєбудівником.

1. *Аверинцев С.* София-Логос. Словарь / Сергей Аверинцев. – К. : Дух і Літера, 2001. – 461 с.
2. *Достоевский Ф.* Полное собрание сочинений : в 30 т. / Ф. Достоевский. – Л. : Наука, 1973.
3. *Наливайко Д.* Теорія літератури й компаративістика / Дмитро Наливайко. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 346 с.
4. *Романова Е.* Проклятые вопросы Ивана Карамазова и религиозный поиск в русской литературе начала XX века / Е. Романова // Достоевский и XX век : сб. научных трудов. – К. : Логос, 2000. – Вып. 2. – С. 83–92.
5. *Чижевський Д.* Сведенборг у слов'ян / Дмитро Чижевський // Філософські твори : у 4 т. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 3. – С. 228–246.

Аннотація

Рассматривается одна из составляющих поэтики Ф. Достоевского: особенности формирования мистического в художественных произведениях. Мистическое, а значит, тайна, загадочность, анализируются в романах „Преступление и наказание”, „Братья Карамазовы”, повести „Неточка Незванова”.

Ключевые слова: Достоевский, мистическое, загадочность, тайна, поэтика, теодицея.

Summary

In the article is devoted to the analyzing one of the elements of poetry in the F. Dostoevsky's literary works: the mystical in the such novels, as „Crime and Punishment”, „The Brothers Karamazov”, „Netochka Nezvanova”.

Key words: Dostoevsky, mystical, the mystique, the mistery, the poetry, teodytseya.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.